

במרכז

קובץ מחקרים
כרך א'

תנועה

עורכים:
גיא ד' שטיבל
דורון בן-עמי
אמיר גורזלזני
יותם ספר
עידו קור

אוניברסיטת תל אביב

המכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר
החוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש יעקב מ' אלקוב
בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה ע"ש חיים רוזנברג
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטון

רשות
העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY
מרחב מרכז

מחקרי הכנס השנתי "במרכז" הראשון
פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות והחוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום
והמכון לארכאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר של אוניברסיטת תל אביב
שהתקיים ב-26 אפריל, 2018 באוניברסיטת תל אביב

כריכה: Illusions of Arabia © George Steinmetz

עיצוב גרפי: אילת גזית

© המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, תשפ"ב

מסת"ב 978-965-266-066-4
הודפס בישראל תשפ"ב

במרכז

קובץ מחקרים

כרך א'

תנועה

עורכים:

גיא ד' שטיבל, דורון בן-עמי, אמיר גורזלזני, יותם ספר ועידו קור

אמרי וקלייר יאס פרסומים בארכאולוגיה
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

מחברים ועורכים

פז, יצחק
רשות העתיקות
yitzhakp@israntique.org.il

פינקלשטיין, ישראל
אוניברסיטת חיפה
ואוניברסיטת תל אביב
fink2@tauex.tau.ac.il

קוברין, פדריקו
רשות העתיקות
fede@israntique.org.il

קוק, עידו
אוניברסיטת תל אביב
idokoch@tauex.tau.ac.il

שטיבל, גיא ד'
אוניברסיטת תל אביב
guystiebel@tauex.tau.ac.il

שרון, עדנה
רשות העתיקות
stern@israntique.org.il

שרביט, יעקב
רשות העתיקות
koby@israntique.org.il

טנדלר, אברהם ש'
רשות העתיקות
avrohomt@israntique.org.il

טפר, יותם
רשות העתיקות
yotam@israntique.org.il

יטאח, גלעד
רשות העתיקות
ואוניברסיטת בר-אילן
giladit@israntique.org.il

מאירי, מירב
אוניברסיטת תל אביב
meirav.meiri@gmail.com

מרמלשטיין, מיכל
רשות העתיקות
michalmr@israntique.org.il

ספיר-חן, לידר
אוניברסיטת תל אביב
lidarsap@tauex.tau.ac.il

עין-מור, דניאל
רשות העתיקות
einmor@israntique.org.il

עמיצור, יאיר
רשות העתיקות
yairam@israntique.org.il

אלעד, איתי
רשות העתיקות
itaie@israntique.org.il

בארי, רון
רשות העתיקות
beeri@israntique.org.il

בן-עמי, דורון
רשות העתיקות
doronb@israntique.org.il

בקסטון, ברידג'יט
אוניברסיטת רוד איילנד
babuxton@uri.edu

גורזלזני, אמיר
רשות העתיקות
amir@israntique.org.il

גצוב, נמרוד
רשות העתיקות
getzov@israntique.org.il

טאנר, אדריאן
אוניברסיטת ממוריאל,
קנדה
atanner@mun.ca

טורגה, חגית
רשות העתיקות
torge@israntique.org.il

תוכן עניינים

iv*, iv	מחברים ועורכים
vii*, vii	פתח דבר
	1 בתנועה עם ציידים-לקטים סאב-ארקטיים
1*	אדריאן טאנר
	2 תנועת בעלי-חיים בתקופות הברונזה והברזל:
	מסקנות ממחקר דנ"א של חזירים ובקר
1	מירב מאירי וישראל פינקלשטיין
	3 עליה ונפילה: היחסים בין אדם לחמורים בתקופות
	הברונזה והברזל בדרום הלבנט
9	לידר ספיר-חן
	4 בדרך לעולם הבא? על חידת מבנה אבן מן התקופה הכלקוליתית
19	גלעד יטאח
	5 בדרך אל העיר: מרכזיותו של היישוב בעין אסור בתקופת ה"ב"ק 1 ב
25*	איתי אלעד ויצחק פז
	6 אמבטי ישיבה הלניסטים בחוות חקלאיות חשמונאיות
37*	אברהם ש' טנדלר
	7 "שוד ושבר": סחר עתיקות בתקופה האסלאמית הקדומה
35	חגית טורגה

47	8	בין המצודה והמקדש: על מנהל ופולחן בחוף נהריה רון בארי, נמרוד גצוב ויאיר עמיצור
51*	9	רצפות הצדפים במצד חשביהו: מסורת אדריכלית מקומית? דניאל עין-מור, מיכל מרמלשטיין ופדריקו קוברין
75*	10	"זבל של האחד אוצר לאחר": סיפורה של ספינה רומית מקיסריה יעקב שרביט וברידיג'יט בקסטון
93*	11	הפעילות הימית ביפו בתקופה הממלוכית והעות'מנית הקדומה: עדות כלי החרס מרמלה עדנה שטרן
117*, 67		תקצירים

“שוד ושבר”: סחר עתיקות בתקופה האסלאמית הקדומה

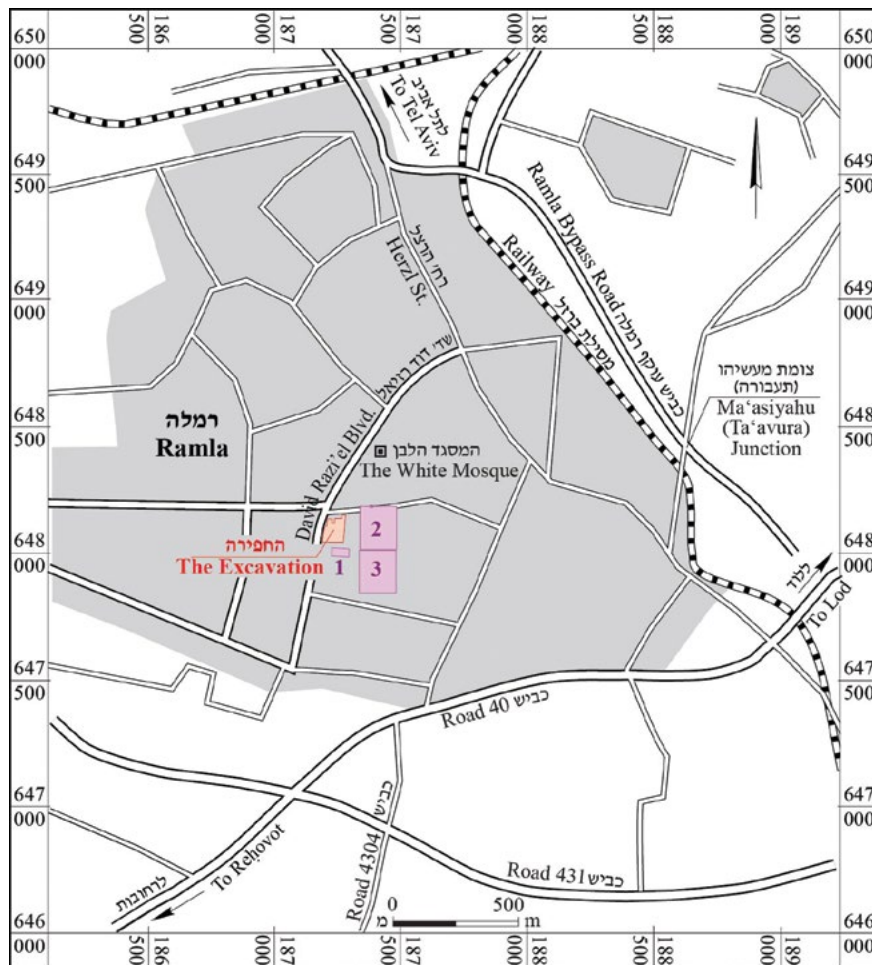
חגית טורגה | רשות העתיקות

בחורף 2012 נערכה חפירה ארכאולוגית בסמוך ומדרום למסגד הלבן ברמלה (איור 1), טרם הקמת קניון עזריאלי, באזור בו נחשפו בעבר מבני מגורים מפוארים מן התקופה הפאטימית (אבני ואחרים 2008; טורגה 2013; טורגה תשע"ז: 140–143; טורגה תשע"ח; אבני 2014: 166). על פי ממצאי החפירות השונות, נראה שאזור זה שימש למגורי האליטה החברתית של רמלה, ואולי אף לשליטיה. באתר נחפרו שלושה שטחים שבהם התגלו שרידי מבני מגורים מן התקופה האסלאמית הקדומה. בשטח A נחשפו שרידים המשויכים לשלוש שכבות. ייסודה של שכבה 3 בתקופה העבאסית (מהלך המאה ט' לסה"נ) וסופה בראשית התקופה הפאטימית (ראשית המאה הי"א לסה"נ). מבנה שנחשף בשכבה 2 מתוארך לתקופה הפאטימית ונראה שסופו ברעידת האדמה של שנת 1068 לסה"נ (זוהר, סלמון ורובין 2016: 977). שכבה 1, שתוארכה לתקופה הממלוכית, התאפיינה בעיקר בשימוש מחדש בבורות מים והתקנת מתקני מים (טואג וטורגה 2014).

המבנה משכבה 2, ממנו שרדו מעט קירות, נחפר באופן חלקי. השרידים מעידים שהיה זה מבנה רחב ידיים ומפואר. בחלקו המזרחי של המבנה נחשף מטבח המורכב מתנור בנוי משלוש אבנים ומאחוריו הותקנה תעלת ניקוז (איור 2). נראה שעל גבי האבנים הונח סורג מתכת ועליו הושמו כלי הבישול. שכבה עבה של אפר שהתגלתה בין אבני התנור

* המחברת רואה לעצמה חובה נעימה להודות לאנשים שתרמו לביצוע המחקר הנוכחי: ר' טואג (מנהל החפירה), ר' אלישע וג' יטאח (מנהלי שטחים), מ' קונין, א' הג'יאן ומ' קאהן (שרטוט שטח), א' פרץ (צילום שטח), ק' עמית (צילום סטודיו). תודה מיוחדת לפרופ' ס' פראדין (IFAO) ופרופ' מ' פרנקל על עזרתם.

העידה שהוא היה בשימוש זמן קצר לפני נטישת המבנה. גם כלי הבישול שנתגלו בקרבתו מעידים על עזיבה חפוזה של מבנה זה, אולי כתוצאה מרעידת האדמה של שנת 1068. חלקו המערבי של המבנה שימש לארוח. שני חדרים רחבי ידיים נחפרו באופן חלקי (איור 3א). בחדר הדרומי התגלו רגלי שולחן מתכת ששימש לסעודה. באזור זה נמצאו כלי חרס מיובאים ממצרים (כלי בוהק) וקערות פורצלן מיובאות מסין. חפצים שונים כגון אלמוג

איור 1: מפת איתור של שטח החפירה

איור 2: המטבח – מבט למערב (צלום: א' פרץ)

מן הים האדום ועצם מגולפת נתגלו אף הם בחדר. למרגלות קיר בחדר הצפוני נתגלה קנקן ולו ארבע ידיות. הקנקן היה מרוסק מכובד שפוכת שנפלה מעליו (איור 3). בקרבה מידית לקנקן זה נתגלו אסוך לשמן עשוי ברונזה (איור 4); סיכת רכיסה ששימשה גם כבית קמע (איור 5), אף היא עשויה מברונזה, ופסלון אושבתי (איור 5). נראה ששלושת הפריטים הללו הוצגו לראווה על מדף שהיה ממוקם מעל לקנקן.

פסלון האושבתי, עשוי בתבנית, מיוצר מפיאנס בצבע ירוק בהיר. גובהו 12 ס"מ והוא ניצב על כן בגובה 1 ס"מ. סל מגולף על חלקה האחורי של כתפו השמאלית, פיאה מכסה את ראשו והוא חובש זקן מלכותי מזויף. על חזה הצלמית נותרו רק כפות הידיים מוצלבות אוחזות בכלי עבודה. היד השמאלית אוחזת גם בחבל מלופף של הסל שמאחורי כתפו. עיני הפסלון בולטות וסביבן חריטה דמוית איפור של עיניים מאורכות. אזור הפה והאף היו שבורים. לאושבתים אחרים מטיפוס זה היו לרוב כתובות חרוטות על החזה, תחת הזרועות ועל הרגליים והבסיס. הפסלון מרמלה נמצא חסר כתובת ואפשר שזו היתה מצוירת ולא שרדה. פסלוני אושבתי דומים

איור 3א: חדרי האירוח – מבט לדרום (צלום: א' פרץ)

איור 3ב: הקנקן שלצדו נמצא הפסלון –
מבט לדרום (צלום: א' פרץ)

חגית טורגה | "שוד ושבר": סחר עתיקות בתקופה האסלאמית הקדומה

איור 4ב: סיכת רכיסה (צלום: ק' עמית)

איור 4א: אסוך לשמן (צלום: ק' עמית)

איור 5: פסלון האושבתי (צלום: ק' עמית)

פורסמו ממוזיאונים בצפון אנגליה ומיוחסים לשושלת ה-27, מן המאה ה' לפסה"נ (ג'ינס 2010: 23–29).

פסלוני אושבתי מופיעים בקברים במצרים כחלק מצידוד הקבורה החל משושלת 13 וצורתם השתנתה במהלך השנים. החל מתחילת הממלכה החדשה (השושלת ה-18) הם לרוב אוחזים בכלי עבודה. הכתובות על גופם מציינות שניתנו במתנה. לעיתים מצויין שם הנקבר ותארו ובהחלקם כתובת הלקוחה מ"ספר המתים". הפסלון מעוצב בדמות משרת הנכון למלא את כל משאלותיו של אדונו (ספנל 1986; סילבר 2009).

ארבעה שברי אושבתי דומים נתגלו בחפירותיו של ג'ימס סקנלון בפוסטאט, כולם בקונטקסט מן התקופה הפאטימית. הם שייכים לנקברים שונים ומתוארכים לשושלת ה-27 (דיוויס 2015). פסלון אושבתי נוסף נתגלה בחפירה שנערכה בידי המשלחת הצרפתית בסמוך לחומות קהיר (פרדינס וטאלאט 2007).¹ גם פריט זה, שמקורו בשושלת ה-27, נתגלה בקונטקסט המתוארך לתקופה הפאטימית.

מרבית הקברים משושלת 27 ממוקמים בבית הקברות בסקארה ואבו-סיה, במרחק של פחות משני ק"מ מקהיר. הקברים הותקנו בין קברים משושלות קודמות. תבנית קברים אלו היא של פיר שעומקו מגיע עד 20 מ'. בתחתית הפיר נפתח מסדרון ארוך שלאורכו חצובים תאי הקבורה. בכל אחד מן התאים הונחו פסלוני אושבתי רבים, לעיתים מעל ל-400 בכל קבר (ברנס וסמולריקובה 2008).

חלק ניכר מן הקברים מהשושלות ה-26 (השושלת הסאיטית) וה-27 (התקופה הפרסית) הממוקמים בסקארה ואבו-סיר נשדדו ורק מיעוטם נתגלו חתומים. עדויות שהותירו אחריהם השודדים מתארכות את מרבית פעילות השוד לתקופה האסלאמית הקדומה ולתקופה הפאטימית בפרט. בקברו השדוד של פדיחור נחרטה כתובת בערבית כופית על קיר המסדרון (קופנס וסמולריקובה 2009). כתובת נוספת, שהשורה הקדומה מתוכה תוארכה לתקופה הפאטימית, נתגלתה על קיר הקבר של נפרפע (הרמן 1980: 60, מס' 67; וקאלה ואונדרס 2000). במספר קברים באבו-סיר נתגלו שברי קערות מזוגגות ונרות מזוגגים מן המאות ה'–ו"א (ברש 2000; קרווט 1981: 194).

השודדים לא חדרו אל תוך הקברים דרך הפיר שהיה מלא וחתום באבנים, אלא באמצעות חפירת פיר חדש בצד הקברים ממנו פרצו אנכית אל המסדרון. פעולה זו אינה מעידה על חיפזון. גם כתובות הגרפיטי ושברי כלי החרס מעידים שהשודדים לא

1 פסלון האושבתי טרם פורסם ותודתי לפרופ' ס' פראדיון, IFAO, על המידע.

מיהרו וזמנם היה בידם. מכאן נשאלת השאלה מה היה יחס השלטון להרס עתיקות ולשוד קברים במהלך תקופה זו?

היחס של השלטון בתקופה האסלאמית הקדומה לעתיקות מתקופת הפרעונים היה כאל תרבות פגנית. הקוראן מתייחס לקדמונים אלה כאנשים שלא האמינו באלוהים, כשפרעה נתפס כאל ולנתינו המצריים כמי שדיכאו את משה (ווד 1998: 186). הח'ליף האומאיי יזיד השני (שלט 720–724 לסה"נ) הורה על הריסת מבנים פגניים. גם הח'ליף העבאסי אל-מאמון (813–833 לסה"נ) וגם צלאח א-דין (1143–1193 לסה"נ) ניסו לפרוץ אל תוך הפירמידה הגדולה של גיזה (ווד 1986: 187). בניית המסגד בעל המדרגות הספירליות של אחמד איבן טולון (868–883 לסה"נ) בקהיר מומנה באמצעות אוצר שמצא במהלך רכיבה במדבר וששוויו נאמד ב-120,000 דינרים (קורבט 1891: 532–533). צלאח א-דין הפך את שוד העתיקות לחוקי (הרמן 1980: 61–62, מס' 80). לפי כתבי סופרים מימי-הביניים חיפוש עתיקות בקברים נחשב כמקצוע מכובד (ברש 2000: 16). אמנם אין עדויות מן התקופה הפאטימית על יחס השלטון לשוד עתיקות, אולם חלק מן הקברים שנשדדו בתקופה זו הפכו להיות מחצבות לאבנים (ברש 2000: 15; קרווט 1981: 198). בעיר המתפתחת בקצב מהיר נוצר צורך בחומר גלם לבניה, ולראיה נמצאו בפירמידה האנונימית לפסיוס מס' XXIV שברי נרות מזוגגים מן המאות ה'–י"א לסה"נ ולידם מקבת אבן ששימשה לצורכי עיבוד האבנים (ברש 2000: 15–16). פריטים אדריכליים מתוך מקדשים וקברים הועברו לבניה מחדש וניתן לראותם משולבים בקירות מבנים ובחומת העיר מן התקופה הפאטימית (דיוויס 2015: 87; מס' 13–14). מן הקברים שנשדדו נלקחו כל חפצי הקבורה – כדים קנופים, אושבתיים ומומיות. הקבורה בשושלות ה-26 וה-27 לא כללה אוצרות כפי שהיה נהוג אצל קודמיהם. החפצים שנשדדו והגיעו אל שוקי הסחר כללו גם את החפצים שהונחו בכל קבר, אך גם את הנקברים עצמם. בימי הביניים התעורר בקרב הרופאים האירופאיים עניין באבקת מומיות לצרכים רפואיים. אופי השימוש במומיה בהכנת תרופות עבר שינויים במהלך התקופות, החל משימוש בביטומן לריפוי נגעים חיצוניים ואיחוי שברים (לוקאס 1914) ועד לשימוש בחנוטים לריפוי נגעים חיצוניים ופנימיים (דוסון 1927; ברווסטר 1962: 21–22; דנפולדט 1985: 163–164; גורדון-גרוב 1988; סוג 2011: 215). מנהג זה החל בימי הביניים המוקדמים ונמשך עד למאה ה"ז.

אדגיש שלא ידועה משמעות מיוחדת לפסלוני האושבתי. לפי דיוויס (2015) היחס למצרים העתיקה בתקופה הפאטימית היה מעורב. אמנם לא היו עכבות בשוד

קברים ובהריסת מקדשים אך היה רצון לרכוש ממצאים מתקופות עבר. לדעתה, ניתן לציין מספר סיבות אפשריות להחזקת האושבתים בתוך הבתים: סקרנות, אסתטיקה או קשר עם העבר. כמות האושבתי שנתגלתה בתוך בתי מגורים קטנה למדי. חפצים אלה היו כנראה זמינים בשווקי קהיר אולם דומה שמחירם היה גבוה ולפיכך רק למתי מעט הייתה היכולת הכלכלית לרכושם. מן החפירה הנידונה נראה שהאושבתי הוצג לראווה על גבי מדף בחדר אירוח ואפשר ששימש כמעין מפגן של עושר. לאור העובדה שאושבתי זה הוא היחיד שנתגלה עד היום בארץ נראה שלא היה חלק מקשרי המסחר השגרתי שהתנהל בין רמלה ובין מצרים ושאפשר שבעל הבית נסע למצרים ושם רכש אותו.

ביבליוגרפיה

- אבני 2014
Avni, G. 2014. *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach* (Oxford Studies in Byzantium). Oxford.
- אבני ואחרים 2008
ג' אבני, מ' אבישר, י' ברוך וח' טורגה, "רמלה", *חדשות ארכיאולוגיות* 120 (2008).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=788 (accessed December 20, 2021).
- ברוסטר 1962
Brewster, P.G. 1962. Physicians and Surgeon as Depicted in 16th and 17th Century English Literature. *Osiris* 14: 13–32.
- ברנס וסמולריקובה 2008
Barens, L. and Smoláriková, K. 2008. *Abusir XVII: The Shaft Tombs of Iufaa*, 1: Archaeology. Prague.
- ברש 2000
Bareš, L. 2000. The Destruction of the Monuments at the Necropolis of Abusi. In: Bárta, M. and Krejčí, J., eds. *Abusir and Saqqara in the Year 2000*. Prague: 13–16.
- גורדון-גרוב 1988
Gordon-Grube, K. 1988. Anthropology in Post-Renaissance Europe: The Tradition of Medical Cannibalism. *American Anthropologist (NS)* 90: 405–409.
- ג'ינס 2010
Janes, G. 2010. *The Shabti Collections 1, West Park Museum, Macclesfield*. Cheshire.
- דוסון 1927
Dawson, W.R. 1927. Mummy as a Drug. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*. London: 34–39.
- דייויס 2015
Davis, V. 2015. Observations on Antiquities in Later Context. In: Vorderstrasse, T. and Trepto, T. *A Cosmopolitan City—Muslims, Christians, and Jews in Old Cairo* (Oriental Institute Museum Publications 38). Chicago: 85–92.
- דננפלדט 1985
Dannenfeldt, K.H. 1985. Egyptian Mummy: The Sixteenth Century Experience and Debate. *The Sixteenth Century Journal* 16: 163–180.
- הרמן 1980
Haarmann, U. 1980. Regional Sentiment in Medieval Islamic Egypt. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43: 55–66.

1998 ווד

Wood, M. 1998. The Use of the Pharaonic Past in Modern Egyptian Nationalism. *Journal of the American Research Center in Egypt* 35: 179–196.

2000 וקאלה ואונדרס

Vachala, B. and Ondráš, F. 2000. An Arabic Inscription on the Pyramid of Neferefra. In: Bárta, M. and Krejčí, J., eds. *Abusir and Saqqara in the Year 2000*. Prague: 73–76.

זוהר, סלמון ורובין 2016

Zohar, M., Salamon, A. and Rubin, R. 2016. Reappraised List of Historical Earthquakes that Affected Israel and Its Close Surroundings. *Journal of Seismology* 20: 971–985.

2014 טואג וטורגה

ר' טואג וח' טורגה, "רמלה", חדשות ארכיאולוגיות 126 (2014).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=13661 (accessed December 20, 2021).

2013 טורגה

ח' טורגה, "רמלה, שדרות דוד רזיאל", חדשות ארכיאולוגיות 125 (2013).
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=5386 (accessed December 20, 2021).

טורגה תשע"ז

ח' טורגה, "התפתחות העיר רמלה בתקופה האסלאמית הקדומה לאור הממצא הארכיאולוגי", עבודת דוקטור באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע"ז.

טורגה תשע"ח

ח' טורגה, "רמלה בין אלמקדסי לנאצר-ו-חסרו", קתדרה 166 (תשע"ח), עמ' 47–68.

1914 לוקאס

Lucas, A. 1914. The Question of the Use of Bitumen or Pitch by the Ancient Egyptians in Mummification. *The Journal of Egyptian Archaeology* 1: 241–245.

2011 סוג

Sugg, R. 2011. *Mummies, Cannibals and Vampires: The History of Corpse Medicine from the Renaissance to the Victorians*. New York.

2009 סילבר

Silver, M. 2009. What Makes Shabti Slave? *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 52: 619–634.

1986 ספנל

Spanel, D. 1986. Notes on the Terminology for the Funerary Figurines. *Studien zur Altägyptischen Kultur* 12: 249–253.

2007 פרדינס וטאלאט

Pradines, S. and Talaat, O. 2007. *Les fortifications fatimides du Caire: Bâb al-Tawfiq et l'enceinte en briques crues de Badr al-Gamâl* (Annales Islamologiques 41). Cairo: 229–275.

קופנס וסמולריקובה 2009

Coppens, F. and Smoláriková, K. 2009. *Abusir XX: Lesser Late Period Tombs from Abusir. The Tomb of Padihor and the Anonymous Tomb R3*. Prague.

קורבט 1891

Corbet, E.K. 1891. The Life and Works of Aḥmad ibn Ṭūlūn. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1: 527–562.

קרווט 1981

Charvát, P. 1981. The Pottery. *Czechoslovak Excavations at Abusir, The Mastaba of Ptahshepses*. Prague.

